

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розглянуто вплив соціальної комунікації на еволюцію екологічної свідомості від античності до сьогодення, досліджено особливості соціоприродної взаємодії на різних історичних етапах розвитку людства.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна етика, екологічна цензура, соціальна комунікація.

Рассмотрено влияние социальной коммуникации на эволюцию экологического сознания от античности до наших дней, исследовано особенности социоприродного взаимодействия на разных исторических этапах развития человечества.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая этика, экологическая цензура, социальная коммуникация.

The article is dedicated to studying the influence of social communication on evolution of ecological consciousness since antiquity to nowadays, to researching the features of socio-natural interaction on various historical stages of mankind development.

Key words: environmental consciousness, environmental ethics, environmental censorship, social communication.

Актуальність дослідження ролі соціальної комунікації у формуванні екологічної свідомості наразі зумовлена станом навколишнього середовища, що значною мірою впливає на функціонування світової спільноти. Друга половина ХХ ст. характеризується багатьма дослідниками як доба еколого-кризового суспільства, період розширення просторового масштабу екологічної проблеми. Її глобальний вимір виявляється в тому, що: об'єктом антропогенного впливу стають усі природні сфери Землі; екологічні протиріччя стосуються всіх країн світу; спільна людська діяльність набуває здатності негативно впливати на довкілля й зрештою призвести до загибелі цивілізації [6, с. 35].

Загострення екологічних проблем та їх перетворення на глобальні вчені безпосередньо пов'язують із розвитком виробництва й науково-технічними досягненнями. За такого контексту актуалізується необхідність формування екологічної етики, завдання якої полягатиме у виробленні основних правил контролю над сучасною технологічною могутністю людини, та екологічного світогляду — індивідуальної і колективної здатності до усвідомлення нерозривної єдності людства й природи [10, с. 93]. Незважаючи на те, що екологічний світогляд найчастіше пов'язують із сучасною глобальною кризою й розглядають як умову її подолання, його основи сягають доби античності, що зумовлено, на нашу думку, двома чинниками: 1) початком взаємодії людини й навколишнього

природного середовища, що на різних етапах суспільного розвитку характеризувалася різними масштабами втручання — від локального/ регіонального (в античні часи) до глобального (XX ст.); 2) еволюцією соціальної комунікації, що забезпечувала потреби в інформації та являла собою засіб впливу на суспільну й індивідуальну свідомість.

Вищезгадані чинники є складовими процесу формування екологічної свідомості, існування якої безпосередньо залежить від соціоприродної взаємодії та рівня розвитку комунікаційної культури суспільства. У зв'язку з цим мета статті — аналіз становлення екологічної свідомості в історичному контексті та з'ясування ролі в цьому процесі соціально-комунікативної діяльності, зокрема засобів масової інформації як інструменту формування суспільної думки.

Протягом історії людства вплив суспільства на природу відбувався не як лінійний процес. У ньому чітко виокремлюються основні етапи, що відрізняються один від одного в часовому та просторовому масштабі й тісно пов'язані з домінуючими на той час видами і каналами соціальної комунікації, які по-різному впливали на формування екологічної свідомості. На визначальну роль комунікаційних каналів у суспільному розвитку звертали увагу багато дослідників. Так, канадський науковець М. Маклюен стверджував провідну роль комунікації в історії цивілізації, зокрема у виникненні екологічної кризи. На його думку, усна комунікація, що домінувала в первісному суспільстві, найбільше відповідала гармонійному співіснуванню людини та природи (структура світу у свідомості людини була багатомірнішою); письмова кодифікація (у зв'язку з винайденням алфавіту та книгодрукування) спричинила формування масової «відчуженої» аудиторії з індивідуалізованим одновимірним світосприйняттям і негативним ставленням до природи. Повернення людині єдності з довкіллям, а отже, й вирішення екологічних проблем М. Маклюен пов'язував з електронними ЗМІ, що мають розширити можливості чуттєвого сприйняття світу й поглибити здатність його природного бачення [13]. Ідеолог постіндустріального суспільства Д. Белл поділяв погляди М. Маклюена щодо провідної ролі електронних ЗМІ в трансформації суспільного життя, однак у подоланні екологічної кризи закликав апелювати до традиційно духовних цінностей, які зміцнюють цілісність суспільства та його здатність вирішувати масштабні проблеми [1]. Футуролог О. Тоффлер, частково модифікуючи ідеї попередників, екологічні аспекти суспільного буття також пов'язував з електронними ЗМІ, однак спосіб розв'язання глобальних проблем убачав у відмові людства від війни з природою заради економічної вигоди через розширення інформаційного середовища (комп'ютерної техніки як засобу збагачення людського інтелекту) [11]. Німецький соціолог

Ю. Хабермас, звертаючись до аналізу постіндустріального суспільства, відзначав як провідну його особливість здатність привернути увагу світової спільноти не до локальних соціально-політичних, а до глобально-екологічних проблем; у такій ситуації комунікативна діяльність ЗМІ, на його думку, полягатиме в тому, щоб об'єднати людство перед загрозою екологічної катастрофи [12].

Переважаючий певного комунікаційного каналу на різних стадіях розвитку людства безпосередньо впливало на його світоглядні цінності. Первісне суспільство характеризувалося найвіщо безпосереднім ставленням людини до довкілля. Людина інтуїтивно сприймала свою особистість, плем'я, до якого належала, і природне довкілля як взаємопов'язану цілісність. Вона обожнювала природу, не вміючи пояснити природні явища. Це, зокрема, відбилося в язичницькій релігії у формі поклоніння різним богам (Сонця, Вітру тощо), анімістичного сприйняття природи, яке перешкоджало розвитку діяльності з її перетворення (здебільшого людина пристосовувалася до природного середовища), антропоморфізму (перенесення людських якостей і рис на об'єкти природи). У процесі подальшого розвитку суспільства формувалися чинники, за яких виникали еколого-кризові ситуації, що мали локальний характер, зумовлювалися трудовою діяльністю людини й спричиняли загибель окремих цивілізацій (наприклад, ацтеків, майя тощо). Однак локальні екологічні кризи виконували роль керівних факторів, що спрямовували людину до того місця біосфери, яке вона мала посісти. З розвитком господарської діяльності (зокрема, виникненням землеробства і скотарства) розпочався процес перетворення природи й різноманітного використання природних ресурсів: люди вже не сприймали природні явища як божественні й дедалі частіше розглядали їх як предмет утилітарного використання.

Новий етап у розвитку екологічної свідомості розпочався зі становленням християнської релігії, що стала активно впливати на екологічне світосприйняття. Саме з християнством багато дослідників екологічної етики пов'язують формування антропоцентричної настанови на підкорення природи, спричиненої уявленням про людину як вінець творіння, запереченням святості й божественності природи, яку вважали створінням нижчого порядку, покликаним задовольняти людські потреби. Обожнювання слова, яке відбилося в християнстві, зокрема текстах Біблії, Священного Писання (книжне слово стає гарантом істинності, непорушності), посилювало цей процес і призводило до поступового формування екофобного світогляду.

В епоху Середньовіччя екологічна ситуація ускладнюється, зокрема через освоєння нових територій, війни та переселення народів, що призводили до збезлюднення та культурного запустіння. Інтереси людини і природи перебували в опозиції одні до інших: війни

й епідемії сприяли відновленню дикої природи, мирні періоди — її окультуренню [8, с. 21]. Доба Середньовіччя характеризувалася розвитком екофобної тенденції, причиною якого ставали духовенство, що вбачало в природі джерело темних сил, і середньовічна наука, відкриття якої, зокрема в галузях астрономії й медицини, спрямовувало людство до нового способу взаємодії з природою й нової практики використання її багатств [8, с. 21].

На відміну від античного космізму й середньовічного теоцентризму в епоху Відродження екологічний світогляд позначився індивідуалістським антропоцентризмом. Розвиток науки, зокрема праці Р. Декарта і Ф. Бекона, започаткували тенденцію, характерну для класичного природознавства, — обґрунтування всемогутньої ролі людського розуму як основного знаряддя пізнання й підкорення природи, яку вважали неживим поєднанням окремих явищ і процесів. В. Є. Борейко відзначає, що Р. Декарт значно вплинув на розвиток антропоцентризму, «відмовивши тваринам у здатності не лише мислити, а й відчувати, перетворивши їх на звичайні механічні іграшки» [4]. Аналітичний підхід до вивчення природи став методологічною основою для диференціації наук, кожна з яких, обравши своїм предметом окремі фрагменти природи, розпочала їх автономне дослідження. На думку С. М. Кравченка й М. В. Костицького, в цей період теоретичне відчуження від природи епохи Середньовіччя змінилося відчуженням практичним, оскільки головною метою науки було підкорення природи й панування над нею [8, с. 23]. Могутнім імпульсом для поширення таких настанов було винайдення книгодрукування, що значною мірою сприяло становленню науки й просвітництва. Гіпнотичний, згідно з визначенням М. Маклюєна, вплив друкованих видань негативно позначився на екологічній свідомості людства, що орієнтувалося на «книжне» слово і «книжні» авторитети.

З перенесенням виробничого акценту із землеробства на ремесла, а потім мануфактуру природні цикли пір року поступаються місцем виробничим циклам. Саме цим зумовлена тенденція розглядати буття суспільства і природи як відокремлені й незалежні процеси. Поряд із цим пріоритетності набуває прагматичне ставлення до природи, що стає середовищем, яке потрібно підкоряти й перетворювати на об'єкт технічного освоєння та невичерпне джерело ресурсів. Експлуатація природного середовища була спрямована на створення «другої природи» (техносфери) — засобів, предметів, умов, регульованих процесів, які ізолювали людину від природи [7, с. 33]. Локальні екологічні кризи, що виникали внаслідок цього, вже не відігравали, як у минулому, ролі регулюючих факторів, а, навпаки, ставали стимулом для винайдення нових засобів виробництва й розширення «другої природи».

XIX ст. характеризується протилежними тенденціями в розвитку екологічної свідомості. З одного боку, негативний вплив на процес її формування здійснили географічні відкриття й активне освоєння колоній, зокрема Нового Світу. На думку С. М. Кравченка й М. В. Костицького, важливу роль у ставленні людини до природи відігравали не тільки нажива, але й ідейно-політичні мотиви: «У Північну Америку прийшли англосакси, іспанці, голландці, французи. Це була чужа земля, батьківщина іншого народу. У білих людей на цій землі не було коренів, вона не стала для них батьківщиною, і вони нещадно воювали з нею» [8, с. 24]. Таким чином, в Америці закладалося підґрунтя для розвитку ідей «споживацького суспільства», що реалізовувалися в наступному столітті. Крім того, на початку розвитку промислового виробництва, коли темпи й масштаби науково-технічного прогресу були невеликі, природа в процесі саморегуляції встигала нейтралізувати наслідки антропогенного впливу, що мали локальний характер. У процесі остаточного становлення індустріального суспільства в другій половині XIX ст. природа поступово втрачала здатність до самовідновлення й відбувалося загострення екологічних проблем. Індустріальне суспільство сталостимулом для розвитку цивілізації техногенного типу, орієнтованої на якомога більше оволодіння матеріальними цінностями, а отже, і на активне перетворення природи.

З іншого боку, слід відзначити й позитивні зрушення у формуванні екологічної свідомості, що, вочевидь, були викликані зазначеними вище негативними чинниками. Наприклад, у Великій Британії 1822 р. прийнято перший у Європі закон про покарання тих, хто знущається над тваринами, 1824 р. в Лондоні організовано перше Товариство захисту тварин, а вже 1892 р. в усьому світі існувало близько 780 таких товариств [4]. Важливий внесок у розвиток природоохоронних ідей зробили американські філософи-трансценденталісти, зокрема Г. Торо і Д. Мюїр. Г. Торо був провідним західним науковцем, хто почав говорити про дику природу як про «моральну та вільну сутність». Д. Мюїр одним із перших «оголосив ділянки дикої природи священними, а тварин наділив моральними правами» [4]. Свої ідеї він популяризував у американському літературному щомісячнику, написавши кілька статей з природоохоронної тематики.

У царській Росії також широко пропагували природоохоронні ідеї (передусім охорону лісів і птахів), що, зокрема, виявилось у створенні 1865 р. Російського товариства захисту тварин, яке, на думку В. Є. Бореїка, започаткувало екологічну етику [4].

У другій половині XIX ст. природоохоронна тематика поодиноким висвітлюється на сторінках періодичної преси, що як засіб макрокомунікації, безумовно, є могутнім інструментом впливу на свідомість. Однак відсутність значного масиву матеріалів з означеної

тематики, а також несистематичність їх друку в ЗМІ не дають підстав твердити про провідне значення цього комунікаційного каналу саме в ХІХ ст.

Значну роль у розвитку екологічної свідомості відіграла філософія «російсьськогосемізму» (М. Ф. Федоров, М. О. Лоський, К. Е. Ціолковський, Д. І. Менделєєв), що сформувалася наприкінці ХІХ ст. У рамках цього вчення людина поставала в нерозривній єдності з природою, а її завдання полягало в підтримуванні на Землі ладу й гармонії.

У ХХ ст. переломним моментом у процесі зближення наукового знання про природу й філософських уявлень про роль у ній людини стало вчення В. І. Вернадського про ноосферу — сферу Розуму — «такий стан біосфери, за якого її розвиток відбувається цілеспрямовано, коли Розум має можливість спрямовувати розвиток біосфери в інтересах людини, її майбутнього» [11, с. 24]. В. І. Вернадський одним із перших помітив зростаючий вплив людини на довкілля та її відповідальність за майбутнє природи: «Вплив людини на природу посилюється настільки швидко, що незабаром вона перетвориться на геологотвірну силу. І, як наслідок, вона має взяти на себе відповідальність за майбутній розвиток Природи. Розвиток довкілля й суспільства буде нерозривним» [11, с. 23].

Вагома роль у формуванні екологічного світогляду належить періодичним виданням, що на початку ХХ ст. здійснювали активну природоохоронну пропаганду. Зокрема, статті з означеної тематики друкуються в багатьох природничих журналах («Природа», «Записки Крымско-Кавказськогогорного клуба», «Бюлетени Харьковського общества любителей природы») і мисливсько-рибальських виданнях («Природа и охота», «Охотничья газета»). Публікації здебільшого стосувалися охорони тварин, загибелі риб від забруднення річок, захисту пам'яток природи, а отже, пропагували еколого-етичні ідеї.

У колишньому СРСР існування екологічної етики, згідно зі свідченням В. Є. Борейка, філософи не визнавали, замість етико-естетичного підходу до охорони природи вони сповідували господарський науково-перетворювальний [4]. Єдиним періодом післяжовтневої історії, коли вдавалося видавати екологічну літературу без цензури, були роки громадянської війни: 1918 р. в Харкові вийшла друком брошура «Охороняйте рідну природу»; останнім за хронологією безцензурним виданням В. Є. Борейко називає статтю відомого мандрівника П. Козлова в лєнінградському журналі «Наука та її працівники» 1921 р., присвячену проблемі руйнування заповідника Асканія-Нова [3]. З 1920-х рр. відбувається «переривання традиції в ставленні до природи» і виникає період «екологічної цензури» [5, с. 11]. 1922 р. було видано «Інструкцію Головліту до місцевих організацій», згідно з якою заборонялося друкувати

статті, що мали «ворожий характер до комуністичної партії та радянської влади». З бібліотек вилучали всю літературу, написану до 1917 р., зокрема краєзнавчу (наприклад, «Записки мисливця» М. М. Пришвіна).

У 1930-ті рр. відбулося посилення цензури, що виявилось, зокрема, у закритті декількох періодичних видань екологічного спрямування («Охорона природи», «Радянське краєзнавство» тощо) й припиненні доступу до західної екологічної літератури. Матеріали, що критикували неправильну експлуатацію природи, було неможливо опублікувати не лише у відкритій пресі, а й у закритих наукових збірниках. Ця тенденція тривала й у 1940–1950-х рр.: матеріали з охорони природи не друкували на сторінках періодичних видань, багато книжок із цієї тематики було заборонено до видачі в бібліотеках.

Період хрущовської «відлиги» позначився певним послабленням екологічної цензури, хоча, як зауважує В. Є. Борейко, коли справа стосувалася великих екологічних катастроф (як, наприклад, на челябінському хімкомбінаті «Маяк» 1957 р.), цензура не допускала жодної згадки про них. 1963 р. вказівкою М. С. Хрущова, було обмежено інформацію про Байкал, а 1975 р., за наказом Л. І. Брежнєва, заборонялося публікувати будь-які екологічні відомості в широкій пресі. Доступ до західної екологічної літератури, як і раніше, було закрито. Показовою в цьому сенсі слід уважати публікацію в СРСР у 1960-х рр. під грифом «секретно» книги Р. Карсон «Безмовна весна», яка стала стимулом для розвитку екологічної етики в усьому світі. Книгу «Культура й етика» було надруковано лише через 50 років після її виходу на Заході 1923 р., а «Календар піщаного графства» О. Леопольда — через 31 рік (уперше мовою оригіналу книга опублікована 1949 р.).

З іншого боку, в 1960–1970-х рр. на сторінках періодичних видань уперше за тривалий період друкується значний масив матеріалів на екологічну тематику. Як зазначає В. Є. Борейко, в першій половині 1962 р. в російській періодиці було опубліковано 6 тис. заміток з охорони природи, а в 43 газетах уведено природоохоронні рубрики; на початку 1960-х рр. такі самі рубрики започатковано в українських виданнях — журналі «Перець», «Робітничій газеті», «ПравдеУкраины», «Киевскойправде» [5, с. 37]. Активізацію уваги преси до природоохоронної тематики наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. В. Є. Борейко пов'язує з участю письменників у охороні природи: «Олег Волков, Борис Можаяєв, Юхим Пермітін, Володимир Чивіліхін, Віталій Закруткін, Костянтин Паустовський, Леонід Леонов, Борис Рябінін, Максим Рильський, Михайло Чабанівський — з цими іменами пов'язані справжні природоохоронні битви за Байкал, Кедроград, зелені Карпати» [5, с. 38].

1971 р. в Києві розпочалося видання бюлетеня «Рідна природа», що згодом набув статусу журналу, однак, зважаючи на малу періодичність (раз на квартал) і заборону на його передплату, значного впливу на формування екологічного світогляду не мав. «Відлига» в розвитку екологічної преси, як зауважує дослідник О. О. Беляков, почалася лише наприкінці 1980-х рр., що зумовлено передусім Чорнобильською катастрофою 1986 р. тазагальною екологізацією свідомості [2]. У цей час почали виходити друком газети «Прип'ять» (1988), «Зелений світ» (1989), а 1990 р. став періодом виникнення багатьох екологічних видань [2].

Друга половина ХХ ст. є переломним етапом у розвитку екологічної свідомості. С. М. Кравченко й М. В. Костицький виокремили три періоди взаємодії людини з природою: перший — 1950-ті рр., коли панувала думка про могутність людини над природою; другий період (1960-ті рр.) — песимістичні пророцтва екологічної катастрофи та вихід друком робіт, автори яких пропонували способи її уникнення; третій період (1970-ті рр.) відзначений появою терміна «екологічна етика», глобалізацією екологічного руху; обговорення нагальних екологічних проблем сприяло екстраполяції етичних норм у сферу взаємодії людини і природи [8, с. 27].

У 1970-ті рр. обговорення екологічної кризи вийшло на міжнародний рівень: 1972 р. в Стокгольмі відбулася перша конференція ООН з проблем довкілля, на якій визнано факт існування глобальної кризи й можливість екологічної катастрофи; на зламі 1960–1970-х рр. виникли міжнародні екологічні рухи «Друзі Землі» (1968), «Грінпіс» (1971); екологічна тематика дедалі частіше розглядається на сторінках загальної та спеціалізованої періодики, бурхливий розвиток якої розпочався наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. Таким чином, засобимасової комунікації поступово розширювали коло своїх інтересів до екологічної тематики, долучаючись до обговорення глобальних проблем і пропонуючись способи їх вирішення. Зважаючи на це, проблемно-тематичний аналіз друкованих та електронних засобів комунікації являє собою перспективний напрям подальших наукових досліджень.

Список літератури

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Academia, 2004. — 940 с.
2. Беляков О. О. Масова комунікація та екологічна політика / О. О. Беляков. — К. : Київський університет, 2001. — 149 с.
3. Борейко В. Е. Белье пятна природоохраны/ В. Е. Борейко. — 2-е изд., доп. — К. : Киевскийэколого-культурный центр, 2003. — 292 с.
4. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику/ В. Е. Борейко. — 4-е изд., доп. — К. : Киевскийэколого-культурный центр, 2005. — 208 с.

5. Борейко В. Е. Пути и методы природоохранной пропаганды [Электронный ресурс] / В. Е. Борейко. — К. : Киевский эколого-культ. центр, 1996. — 208 с. — Режим доступа : <http://www.ecoethics.ru/b31>. — Назва з екрана.
6. Глобальная экологическая проблема / под ред. Г. И. Морозова, Р. А. Навикова. — М. : Мысль, 1988. — 208 с.
7. Гудожник Г. С. Научно-техническая революция и экологический кризис / Г. С. Гудожник. — М. : Междунар. отношения, 1975. — 232 с.
8. Кравченко С. М. Екологічна етика і психологія людини / С. М. Кравченко, М. В. Костицький. — Львів : Світ, 1992. — 104 с.
9. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. — М. : Мол. гвардия, 1990. — 351 с.
10. Платонов Г. В. Диалектика взаимодействия общества и природы / Г. В. Платонов. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 189 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 1999. — 262 с.
12. Хабермас Ю. Моральноесознание и коммуникационное действие / Ю. Хабермас; пер. с нем. Д. В. Складнева. — СПб. : Наука, 2000. — 380 с.
13. McLuhan M. Understanding Media: The Extension of Man / M. McLuhan. — London, 1964.

Надійшла до редколегії 25.01.2013 р.